

مدیریت ریسک

در رویکرد مالی اسلامی

تألیف:

مهدی صادقی شاهدانی

حسین محسنی

فهرست مطالب

سخن ناشر.....	۱۵
پیشگفتار مؤلفان	۱۷
لیست علائم اختصاری	۲۱
فصل اول: غرر در مالی اسلامی	۲۳
۱. مقدمه	۲۳
۲. مفهوم غرر	۲۴
۳. معانی اصطلاحی و مصادیق غرر	۲۸
۳-۱. خطر عدم وجود یکی از عوضین	۳۱
۳-۲. خطر عدم قدرت بر تسلیم عوضین	۳۲
۳-۳. خطر عدم اطلاع از ارزش عوضین	۳۲
۳-۴. خطر عدم اطلاع از خصوصیات و شرایط معامله	۳۳
۴. غرر از منظر فقهای امامیه	۳۴
۵. غرر از منظر فقهای اهل سنت	۳۹
۶. قواعد معروف فقهی در حوزه غرر	۴۲
۷. منابع و مستندات قاعده غرر	۴۵
۷-۱. قرآن	۴۵
۷-۲. سنت	۴۶
۷-۳. اجماع	۴۸
۷-۴. عقل	۵۰

۵۰.....	۸. غرر از منظر قانون
۵۱.....	۸-۱. غرر در قانون مدنی ج.۱.۱
۵۳.....	۸-۱-۱. لزوم معلوم بودن مورد معامله
۵۴.....	۸-۱-۲. لزوم مقدور التسليم بودن مورد معامله
۵۵.....	۸-۲. غرر در حقوق فرانسه
۵۶.....	۸-۳. غرر در حقوق مصر و برخی کشورهای عربی
۵۶.....	۹. غرر در عرف
۵۶.....	۹-۱. غرر در عرف جاهلیت (قبل از اسلام)
۵۸.....	۹-۲. غرر در عرف عصر حاضر
۶۰.....	۱۰. غرر و دیگر اصطلاحات مشابه
۶۰.....	۱۰-۱. غرر و غرور
۶۲.....	۱۰-۲. غرر و جهل
۶۴.....	۱۰-۳. غرر و تدلیس
۶۷.....	۱۰-۴. غرر و قمار (گروبندی)
۷۲.....	یادداشت‌ها
۷۳.....	فصل دوم: ریسک در ادبیات تأمین مالی
۷۳.....	۱. مقدمه
۷۳.....	۲. مفهوم ریسک
۸۶.....	۳. مفهوم مدیریت ریسک
۸۹.....	۴. اهداف مدیریت ریسک
۹۱.....	۵. فرآیند مدلسازی ریسک
۹۶.....	۶. رویکردهای مدیریت ریسک
۹۷.....	۶-۱. حذف ریسک
۹۸.....	۶-۲. انتقال ریسک
۹۸.....	۶-۳. جذب و اداره ریسک
۹۹.....	۷. اندازه‌گیری ریسک
۱۰۱.....	۸. طبقه‌بندی مقیاس‌های اندازه‌گیری ریسک
۱۰۲.....	۸-۱. حساسیت

فهرست مطالب □ ۷

۱۰۳.....	۸-۱-۱. دیرش و تحذب.....
۱۰۴.....	۸-۱-۲. ضریب بتا.....
۱۰۴.....	۸-۲. نوسان.....
۱۰۵.....	۸-۲-۱. واریانس و انحراف معیار.....
۱۰۵.....	۸-۲-۲. میانگین متحرک با اوزان نمایی.....
۱۰۶.....	۸-۲-۳. مدل‌های نوسان تصادفی.....
۱۰۶.....	۸-۳. سنجش ریسک نامطلوب.....
۱۰۷.....	۸-۳-۱. ارزش در معرض ریسک.....
۱۱۰.....	۸-۳-۲. ریزش مورد انتظار.....
۱۱۱.....	۸-۳-۳. مقیاس‌های طیفی ریسک.....
۱۱۲.....	۹. ریسک‌های اساسی در مالی اسلامی.....
۱۱۸.....	یادداشت‌ها.....
۱۲۱.....	فصل سوم: ریسک‌های مالی در مالی اسلامی.....
۱۲۱.....	۱. مقدمه.....
۱۲۲.....	۲. ریسک اعتباری.....
۱۲۳.....	۲-۱. احتمال نکول (PD).....
۱۲۵.....	۲-۲. مبلغ در معرض نکول (EAD).....
۱۲۶.....	۲-۳. زیان ناشی از نکول (LGD).....
۱۲۷.....	۳. مدل‌های سنجش ریسک اعتباری.....
۱۲۸.....	۳-۱. سیستم‌های خبره (روش‌های کیفی).....
۱۳۱.....	۳-۲. شاخص‌های کلان مالی.....
۱۳۲.....	۳-۳. سیستم نمره‌دهی اعتباری.....
۱۳۴.....	۳-۳-۱. سیستم‌های خبره.....
۱۳۵.....	۳-۳-۲. برنامه‌ریزی خطی.....
۱۳۵.....	۳-۳-۳. طبقه‌بندی درختی.....
۱۳۶.....	۳-۳-۴. فرآیند تحلیل سلسله مراتبی.....
۱۳۷.....	۳-۳-۵. مدل‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره.....
۱۳۸.....	۳-۳-۶. شبکه‌های عصبی مصنوعی.....

- ۱۴۲..... ۷-۳-۳. مدل احتمال خطی
- ۱۴۴..... ۸-۳-۳. تحلیل ممیزی
- ۱۴۴..... ۹-۳-۳. مدل رگرسیون لاجیت
- ۱۴۵..... ۱۰-۳-۳. مدل رگرسیون پروبیت
- ۱۴۶..... ۱۱-۳-۳. نمره Z آلتمن
- ۱۴۸..... ۴-۳. سیستم‌های رتبه‌بندی اعتباری
- ۱۵۱..... ۵-۳. مدل‌های قیمت‌گذاری اعتباری (ساختاری)
- ۱۵۲..... ۱-۵-۳. مدل مرتون
- ۱۵۳..... ۲-۵-۳. مدل سنجش اعتباری
- ۱۵۴..... ۳-۵-۳. مدل‌های شتاب
- ۱۵۶..... ۶-۳. مدل‌های ارزش در معرض ریسک اعتباری
- ۱۵۸..... ۴. ابزارهای مدیریت ریسک اعتباری در مالی اسلامی
- ۱۵۹..... ۱-۴. وثیقه و ضمانت
- ۱۶۰..... ۲-۴. ذخیره زیان وام
- ۱۶۰..... ۳-۴. تبدیل قرارداد مضاربه به جعاله
- ۱۶۰..... ۴-۴. جریمه تأخیر (وجه التزام تأخیر تأدیه)
- ۱۶۱..... ۵-۴. رتبه‌بندی اعتباری
- ۱۶۱..... ۶-۴. مشتقات اعتباری
- ۱۶۲..... ۵. مدیریت ریسک اعتباری در قراردادهای مالی اسلامی
- ۱۶۳..... ۱-۵. مدیریت ریسک اعتباری در قراردادهای مشارکت
- ۱۶۴..... ۲-۵. مدیریت ریسک اعتباری در قراردادهای مضاربه
- ۱۶۴..... ۳-۵. مدیریت ریسک اعتباری در قراردادهای اجاره
- ۱۶۵..... ۴-۵. مدیریت ریسک اعتباری در قراردادهای مباحه - فروش اقساطی
- ۱۶۵..... ۵-۵. مدیریت ریسک اعتباری در قراردادهای سلف
- ۱۶۶..... ۶-۵. مدیریت ریسک اعتباری در قراردادهای استصناع
- ۱۶۶..... ۷-۵. مدیریت ریسک اعتباری در قراردادهای جعاله
- ۱۶۶..... ۶. ریسک بازار
- ۱۶۷..... ۱-۶. ریسک ارزش سرمایه

فهرست مطالب □ ۹

۱۶۸.....	۲-۶. ریسک نرخ بازده
۱۶۹.....	۳-۶. ریسک کالا
۱۷۰.....	۴-۶. ریسک نرخ ارز
۱۷۱.....	۷. مدل‌های سنجش ریسک بازار
۱۷۴.....	۱-۷. روش واریانس - کوواریانس
۱۷۵.....	۲-۷. روش شبیه‌سازی مونت کارلو
۱۷۷.....	۳-۷. روش شبیه‌سازی تاریخی
۱۷۸.....	۴-۷. سنجش حساسیت ریسک بازار
۱۷۹.....	۱-۷-۴. تحلیل شکاف
۱۸۰.....	۲-۴-۷. تحلیل شکاف دیرش
۱۸۱.....	۸. ابزارهای مدیریت ریسک بازار در مالی اسلامی
۱۸۱.....	۱-۸. قراردادهای نرخ متغیر
۱۸۲.....	۲-۸. قراردادهای آتی کالا
۱۸۳.....	۳-۸. بیع التورید با اختیار شرط
۱۸۴.....	۴-۸. قراردادهای موازی
۱۸۵.....	۹. مدیریت ریسک بازار در قراردادهای مالی اسلامی
۱۸۶.....	۱-۹. مدیریت ریسک بازار در قراردادهای مشارکت (دائمی و کاهنده)
۱۸۶.....	۲-۹. مدیریت ریسک بازار در قراردادهای مضاربه
۱۸۷.....	۳-۹. مدیریت ریسک بازار در قراردادهای اجاره
۱۸۷.....	۴-۹. مدیریت ریسک بازار در قراردادهای مرابحه - فروش اقساطی
۱۸۸.....	۵-۹. مدیریت ریسک بازار در قراردادهای سلف
۱۸۸.....	۶-۹. مدیریت ریسک بازار در قراردادهای استصناع
۱۸۸.....	۷-۹. مدیریت ریسک بازار در قراردادهای جعاله
۱۸۹.....	۱۰. ریسک نقدینگی
۱۹۱.....	۱۱. مدل‌های سنجش ریسک نقدینگی
۱۹۱.....	۱-۱۱. مدل‌های پیش‌بینی کمی
۱۹۲.....	۱-۱-۱۱. مدل میانگین ساده و متحرک
۱۹۳.....	۲-۱-۱۱. مدل رگرسیون خطی ساده - چندگانه

۱۹۴.....	۳-۱-۱۱. مدل نمو هموار.....
۱۹۵.....	۴-۱-۱۱. مدل باکس و جنکینز.....
۱۹۶.....	۵-۱-۱۱. مدل شبکه‌های عصبی.....
۱۹۸.....	۲-۱۱. مدل‌های پیش‌بینی کیفی.....
۱۹۸.....	۱-۲-۱۱. مدل گروه‌های اسمی.....
۱۹۸.....	۲-۲-۱۱. مدل دلفی.....
۱۹۹.....	۳-۲-۱۱. مدل پیمایشی.....
۱۹۹.....	۳-۱۱. مدل‌های قضاوتی.....
۲۰۰.....	۱۲. ابزارهای مدیریت ریسک نقدینگی در مالی اسلامی.....
۲۰۱.....	۱-۱۲. قرض الحسنه متقابل.....
۲۰۱.....	۲-۱۲. صندوق‌های تأمین مالی اسلامی (نظیر ABC).....
۲۰۲.....	۳-۱۲. مرابحه موازی.....
۲۰۲.....	۴-۱۲. اوراق بهادار اسلامی (صکوک).....
۲۰۳.....	۵-۱۲. اوراق حواله اسلامی (IAB).....
۲۰۴.....	۶-۱۲. اوراق سرمایه‌گذاری بین بانکی مضاربه (MII).....
۲۰۴.....	۱۳. مدیریت ریسک نقدینگی در قراردادهای مالی اسلامی.....
۲۰۵.....	۱-۱۳. مدیریت ریسک نقدینگی در قراردادهای مشارکت (دائمی و کاهنده).....
۲۰۶.....	۲-۱۳. مدیریت ریسک نقدینگی در قراردادهای مضاربه.....
۲۰۶.....	۳-۱۳. مدیریت ریسک نقدینگی در قراردادهای اجاره.....
۲۰۶.....	۴-۱۳. مدیریت ریسک نقدینگی در قراردادهای مرابحه - فروش اقساطی.....
۲۰۷.....	۵-۱۳. مدیریت ریسک نقدینگی در قراردادهای سلف.....
۲۰۷.....	۶-۱۳. مدیریت ریسک نقدینگی در قراردادهای استصناع.....
۲۰۸.....	۷-۱۳. مدیریت ریسک نقدینگی در قراردادهای جعاله.....
۲۰۸.....	یادداشت‌ها.....
۲۱۱.....	فصل چهارم: ریسک‌های عملیاتی در مالی اسلامی
۲۱۱.....	۱. مقدمه.....
۲۱۳.....	۲. مولفه‌های ریسک عملیاتی.....
۲۱۶.....	۱-۲. اشخاص.....

فهرست مطالب □ ۱۱

۲-۲. فناوری و سیستم‌ها.....	۲۱۶
۳-۲. سیاست‌ها و فرآیندها.....	۲۱۷
۴-۲. وقایع خارجی.....	۲۱۸
۳. فرآیند مدل‌سازی ریسک عملیاتی.....	۲۱۸
۴. مدل‌های سنجش ریسک عملیاتی.....	۲۲۱
۱-۴. مدل‌های از بالا به پایین ریسک عملیاتی.....	۲۲۲
۱-۱-۴. مدل عامل سهم.....	۲۲۳
۲-۱-۴. مدل‌های درآمد محور.....	۲۲۴
۳-۱-۴. مدل‌های هزینه محور.....	۲۲۴
۴-۱-۴. مدل اهرم عملیاتی.....	۲۲۵
۵-۱-۴. تحلیل سناریو.....	۲۲۵
۲-۴. مدل‌های از پایین به بالا ریسک عملیاتی.....	۲۲۶
۱-۲-۴. مدل عامل بازار.....	۲۲۷
۲-۲-۴. مدل علی.....	۲۲۷
۳-۲-۴. واریانس حسابداری.....	۲۲۷
۴-۲-۴. مدیریت دارایی و بدهی.....	۲۲۸
۵-۲-۴. چک لیست‌های عملیاتی.....	۲۲۸
۳-۴. مدل‌های پیشرفته.....	۲۲۹
۱-۳-۴. داده کاوی.....	۲۲۹
۲-۳-۴. شبکه‌های عصبی.....	۲۳۰
۳-۳-۴. شاخص‌های کلیدی ریسک (KRIS).....	۲۳۰
۵. ابزارهای مدیریت ریسک عملیاتی.....	۲۳۱
۱-۵. رویکرد شاخص پایه.....	۲۳۴
۲-۵. رویکرد استاندارد شده.....	۲۳۵
۳-۵. رویکرد استاندارد جایگزین.....	۲۳۷
۴-۵. رویکرد سنجش پیشرفته.....	۲۳۸
۶. مدیریت ریسک عملیاتی در قراردادهای مالی اسلامی.....	۲۴۲
۱-۶. مدیریت ریسک عملیاتی در قراردادهای مشارکت (دائمی و کاهنده).....	۲۴۳

۲۴۳.....	۲-۶. مدیریت ریسک عملیاتی در قراردادهای مضاربه
۲۴۴.....	۳-۶. مدیریت ریسک عملیاتی در قراردادهای اجاره
۲۴۴.....	۴-۶. مدیریت ریسک عملیاتی در قراردادهای مباحه - فروش اقساطی
۲۴۴.....	۵-۶. مدیریت ریسک عملیاتی در قراردادهای سلف
۲۴۴.....	۶-۶. مدیریت ریسک عملیاتی در قراردادهای استصناع
۲۴۵.....	۷-۶. مدیریت ریسک عملیاتی در قراردادهای جعاله
۲۴۶.....	یادداشت‌ها
۲۴۷.....	فصل پنجم: نتیجه‌گیری
۲۶۵.....	یادداشت‌ها
۲۶۷.....	فهرست واژه نامه فارسی - انگلیسی
۲۷۱.....	منابع و مأخذ
۲۸۳.....	نمایه

فهرست شکل‌ها

۸۲.....	شکل ۱. ریسک‌های قابل تحمل در مالی اسلامی
۸۹.....	شکل ۲. اهداف مدیریت ریسک در حوزه داخلی و خارجی
۹۱.....	شکل ۳. فرآیند ساده سه مرحله‌ای مدیریت ریسک
۹۵.....	شکل ۴. نقشه استراتژی و فرآیند مدیریت ریسک
۹۶.....	شکل ۵. عامل کلیدی در مدیریت ریسک
۹۷.....	شکل ۶. رویکردهای مدیریک ریسک
۱۰۲.....	شکل ۷. طبقه‌بندی مقیاس‌های سنجش ریسک
۱۱۱.....	شکل ۸. ریزش مورد انتظار با سطح اطمینان و دوره نگهداری
۱۱۴.....	شکل ۹. طبقه‌بندی انواع ریسک در نهادهای مالی اسلامی
۱۳۴.....	شکل ۱۰. الگوهای امتیازدهی اعتباری
۱۴۰.....	شکل ۱۱. شبکه عصبی تک لایه
۱۴۱.....	شکل ۱۲. شبکه عصبی چند لایه
۱۵۷.....	شکل ۱۳. توزیع زیان انتظاری و غیرانتظاری در ریسک اعتباری
۱۶۱.....	شکل ۱۴. فرآیند شماتیک سوآپ نکول اعتباری

فهرست مطالب □ ۱۳

شکل ۱۵. طبقه‌بندی ریسک‌های بازار مرتبط با قراردادهای مالی اسلامی	۱۶۷
شکل ۱۶. روش‌های مدل‌سازی ریسک بازار	۱۷۴
شکل ۱۷. خیار شرط در بیع التورید با حد در قیمت‌های آتی	۱۸۴
شکل ۱۸. تکنیک‌های پیش‌بینی نقدینگی	۱۹۱
شکل ۱۹. ساختار کلی شبکه‌های عصبی مصنوعی چندلایه	۱۹۷
شکل ۲۰. مراحل پیش‌بینی نقدینگی با مدل شبکه‌های عصبی مصنوعی	۱۹۷
شکل ۲۱. رده‌بندی ریسک عملیاتی	۲۱۴
شکل ۲۲. فرآیند مدل‌سازی ریسک عملیاتی	۲۲۰
شکل ۲۳. مدل‌های سنجش ریسک عملیاتی	۲۲۲
شکل ۲۴. ساختار انواع روش‌های اندازه‌گیری ریسک عملیاتی	۲۳۲
شکل ۲۵. مقایسه رویکردهای سنجش ریسک عملیاتی	۲۳۲

فهرست جداول

جدول ۱. سیر مدل‌های مدیریت ریسک	۱۰۰
جدول ۲. طبقه‌بندی سطوح رتبه‌بندی اعتباری	۱۴۹
جدول ۳. جدول نکول شرکت براساس مدل مرتون	۱۵۲
جدول ۴. انواع عوامل، وقایع و نتایج در حوزه ریسک عملیاتی	۲۱۵
جدول ۵. طبقه‌بندی تفصیلی نوع رویداد زیان	۲۳۴
جدول ۶. عامل بتا برای خطوط تجاری مختلف	۲۳۶

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»
وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ
(قرآن کریم، سوره مبارکه النمل، آیه شریفه ۱۵)

سخن ناشر

فلسفه وجودی دانشگاه امام صادق علیه السلام که از سوی ریاست دانشگاه به کرات مورد توجه قرار گرفته، تربیت نیروی انسانی ای متعهد، باتقوا و کارآمد در عرصه عمل و نظر است تا از این طریق دانشگاه بتواند نقش اساسی خود را در سطح راهبردی به انجام رساند.

از این حیث «تربیت» را می توان مقوله ای محوری یاد نمود که وظایف و کارویژه های دانشگاه، در چارچوب آن معنا می یابد؛ زیرا که «علم» بدون «تزکیه» بیش از آنکه ابزاری در مسیر تعالی و اصلاح امور جامعه باشد، عاملی مشکل ساز خواهد بود که سازمان و هویت جامعه را متأثر و دگرگون می سازد. از سوی دیگر «سیاست ها» تابع اصول و مبادی علمی هستند و نمی توان منکر این تجربه تاریخی شد که استواری و کارآمدی سیاست ها در گرو انجام پژوهش های علمی و بهره مندی از نتایج آنهاست. از این منظر پیشگامان عرصه علم و پژوهش، راهبران اصلی جریان های فکری و اجرایی به حساب می آیند و نمی توان آینده درخشانی را بدون توانایی های علمی - پژوهشی رقم زد و سخن از «مرجعیت علمی» در واقع پاسخ گویی به این نیاز بنیادین است.

دانشگاه امام صادق علیه السلام در واقع یک الگوی عملی برای تحقق ایده دانشگاه اسلامی در شرایط جهان معاصر است. الگویی که هم‌اکنون ثمرات نیکوی آن در فضای ملی و بین‌المللی قابل مشاهده است. طبعاً آنچه حاصل آمده محصول نیت خالصانه و جهاد علمی مستمر مجموعه بنیان‌گذاران و دانش‌آموختگان این نهاد است که امید می‌رود با اتکاء به تأییدات الهی و تلاش همه‌جانبه اساتید، دانشجویان و مدیران دانشگاه، بتواند به مرجعی تمام عیار در گستره جهانی تبدیل گردد.

معاونت پژوهشی دانشگاه امام صادق علیه السلام با توجه به شرایط، امکانات و نیازمندی جامعه در مقطع کنونی با طرحی جامع نسبت به معرفی دستاوردهای پژوهشی دانشگاه، ارزیابی سازمانی - کارکردی آن‌ها و بالاخره تحلیل شرایط آتی اقدام نموده که نتایج این پژوهش‌ها در قالب کتاب، گزارش، نشریات علمی و... تقدیم علاقه‌مندان می‌گردد. هدف از این اقدام - ضمن قدردانی از تلاش خالصانه تمام کسانی که با آرمان و اندیشه‌ای بزرگ و ادعایی اندک در این راه گام نهادند - درک کاستی‌ها و اصلاح آنها است تا از این طریق زمینه پرورش نسل جوان و علاقه‌مند به طی این طریق نیز فراهم گردد؛ هدفی بزرگ که در نهایت مرجعیت **مکتب علمی امام صادق علیه السلام** را در گستره بین‌المللی به همراه خواهد داشت. (ان‌شاءالله)

ولله الحمد

معاونت پژوهشی دانشگاه

پیشگفتار مؤلفان

صنعت مالی اسلامی متشکل از بانکداری اسلامی، بیمه اسلامی و بازار سرمایه اسلامی است که امروزه به عنوان گزینه ای جایگزین نظام مالی متعارف به شمار می‌رود. تقاضا برای سرمایه‌گذاری و انجام تراکنش‌های مالی مطابق با شریعت از جانب مسلمانان و غیرمسلمانان در دو دهه اخیر رشد چشمگیری داشته است. صنعت مالی اسلامی به آندسته از محصولات و خدمات اطلاق می‌شود که با اصول، سازوکار و قوانین اسلامی مطابقت دارند و درعین حال به عنوان ابزارهای مالی تجهیز منابع، تخصیص منابع، پوشش ریسک و سرمایه‌گذاری در بازارهای مالی اسلامی پذیرفته شده‌اند. ریسک یکی از مؤلفه‌های اساسی موجود در هر فعالیت اقتصادی و تراکنش مالی است. مدیریت ریسک در مالی اسلامی بدلیل لحاظ پارادایم‌ها و چارچوب شرعی و اجرایی خاص از پیچیدگی بیشتری نسبت به مالی متعارف برخوردار است. البته ماهیت مدیریت ریسک در حوزه مالی اسلامی دارای شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با مدیریت ریسک در حوزه مالی متعارف است. تفاوت‌ها به طور عمده برآمده از اجتناب از بهره و غرر در قراردادهاست. این درحالی است که فرآیندهای مدلسازی ریسک به منظور کمی‌سازی و گام‌های مدیریت ریسک تقریباً مشابه بوده و با اندکی تعدیل، قابل کاربرد برای حوزه مالی اسلامی می‌باشند.

شناسایی، مدل‌سازی و مدیریت ریسک از مهمترین فعالیت‌های متخصصان حوزه اقتصاد مالی به شمار می‌رود. اتخاذ رویکرد اسلامی - ایرانی در کنار بهره‌مندی از نگرش علمی جهانی با عملگرایی بومی و توحید عملی در شئون زندگی (عبادات، تعاملات و معاملات) سبب کارآمدی نظام مالی اسلامی خواهد شد که مدیریت ریسک یکی از مؤلفه‌های اساسی در کارآمدسازی نظام مالی است.

شکاف‌های اصلی موجود در کتب تخصصی حوزه ریسک و مالی اسلامی، فقدان تبیین حرفه‌ای جنبه‌های تکنیکی در کنار پارادایم‌های مالی اسلامی است. این کتاب در تلاش است تا ضمن بیان ماهیت و ابعاد مختلف ریسک در حوزه مالی اسلامی، به تحلیل و تبیین مدل‌ها و فرآیند مدیریت ریسک برای نهادهای مالی اسلامی بپردازد تا از این رهگذر رویکردی جامع و البته ساده را به عرصه ظهور رساند.

بررسی مؤلفه‌های سازنده انواع ریسک‌های مالی و عملیاتی، مدل‌سازی و تبیین مدل‌های مرتبط با هر ریسک از جمله مباحث تکنیکی مطرح در حوزه مدیریت ریسک است که در این کتاب به طور مختصر به آنها اشاره می‌شود. همچنین این کتاب در تلاش است تا ابزارهای مدیریت ریسک اعتباری، بازاری، نقدینگی و عملیاتی را برای قراردادهای مالی اسلامی به همراه نحوه مواجهه نهاد مالی با آنها تحلیل کند.

کتاب حاضر در چهار فصل تنظیم شده است. در فصل اول، ابتدا به بیان مفاهیم اصلی غرر از منظر اسلام پرداخته می‌شود. در این قسمت مفهوم غرر در پنج حوزه توضیح داده می‌شود و سپس به‌طور مختصر دیدگاه علمای امامیه و تسنن درخصوص این مقوله مهم بیان می‌شود. سپس قواعد معروف فقهی در حوزه غرر به همراه آرای اندیشمندان مورد تحلیل قرار می‌گیرد. بررسی غرر از منظر قانونی تکمیل‌کننده بخش فقهی است و بدین ترتیب گذری بر قانون مدنی ج.ا.ا. درخصوص غرر انجام می‌شود.

در فصل دوم تحت عنوان ریسک در مالی اسلامی به معرفی بیشتر ماهیت ریسک پرداخته می‌شود. بدین ترتیب که ابتدا مفهوم مدیریت ریسک بیان می‌شود. سپس اهداف مدیریت ریسک از منظر داخلی و خارجی برای نهادهای مالی تشریح و در ادامه فرآیند کلی مدیریت ریسک معرفی می‌شود. سپس رویکردهای مدیریت ریسک اعم از حذف، انتقال و جذب و اداره مورد تحلیل واقع می‌شوند. در این راستا مقیاس‌های اندازه‌گیری ریسک به سه بخش حساسیت، نوسان و سنجش ریسک نامطلوب طبقه‌بندی می‌شوند تا مقدمه ورود به بحث روش‌های اندازه‌گیری ریسک را فراهم آورند.

فصول سوم و چهارم کتاب حاضر به ترتیب به ریسک‌های مالی (اعتباری، بازاری، نقدینگی) و عملیاتی می‌پردازد و دارای رویه‌ای متحد الشکل در بیان مباحث می‌باشند. بدین ترتیب در هر فصل پس از بیان مقدمه‌ای درخصوص موضوع به بیان مفهوم ریسک مدنظر فصل پرداخته و مؤلفه‌های آن تشریح می‌شوند. در ادامه مدل‌های سنجش ریسک کاربرپذیر برای آنها به اختصار تشریح می‌شود. بررسی و ارائه ابزارهای مدیریت ریسک متناسب با قراردادهای مالی اسلامی از دیگر موضوعات مهم مطروحه در این کتاب است. بررسی رهنمودهای کمیته نظارت بانکی بال و هیأت خدمات مالی اسلامی به صورت ضمنی دیده شده است.

کتاب حاضر دارای رویکردی جامع و کاربردی است که می‌تواند به عنوان منبع تدریس و پژوهش در مقاطع مختلف تحصیلی رشته‌های مدیریت و اقتصاد استفاده شود. امیدواریم کتاب حاضر بتواند زمینه‌ساز خلق دانش بومی در حوزه مدیریت مالی اسلامی با تأکید بر مدل‌های سنجش و مدیریت ریسک باشد.

لیست علائم اختصاری

Abbreviation	Explanation	Translation
AHP	Analytical Hierarchy Process	فرآیند تحلیل سلسله مراتبی
AMA	Advanced Measurement Approach	رویکرد سنجش پیشرفته
ANN	Artificial Neural Network	شبکه‌های عصبی مصنوعی
ARIMA	autoregressive integrated moving average models	مدل‌های اتورگرسیو میانگین متحرک یکپارچه
BIA	Basic Indicator Approach	رویکرد شاخص پایه
CAPM	Capital Asset Pricing Model	قیمت‌گذاری دارایی‌های سرمایه‌ای
CVaR	Conditional Value at Risk	ارزش در معرض ریسک شرطی
DEA	Data Envelope Analysis	تحلیل پوششی داده‌ها
EAD	Exposure at Default	مبلغ در معرض نکول
EWMA	Exponentially weighted moving average	میانگین متحرک با اوزان نمایی
IDB	Islamic Development Bank	بانک توسعه اسلامی
IFSB	Islamic Financial Services Board	هیأت خدمات مالی اسلامی
IIFS	Islamic Financial Services	خدمات مالی اسلامی
IMA	Internal Model Approach	رویکرد مدل داخلی
IRB	Internal Rating Base	رویکرد مبتنی بر رتبه بندی داخلی
KRIs	Key Risk Indicators	شاخص‌های کلیدی ریسک

۲۲ □ مدیریت ریسک در رویکرد مالی اسلامی

Abbreviation	Explanation	Translation
LGD	Loss Given Default	زیان ناشی از نکول
LIBOR	London Interbank Offered Rate	نرخ بهره بین بانکی لندن
MCDM	Multi Criteria Decision Making Models	مدل‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره
OIC	Organisation of the Islamic Conference	سازمان کنفرانس اسلامی
P&L	Profit and Loss	سود و زیان
PD	Probability of Default	احتمال نکول
PER	Profit Equalisation Reserve	ذخایر همسان‌سازی سود
PLS	Profit and Loss Sharing	مشارکت در سود و زیان
RR	Recovery rate	نرخ بازیافت
RRR	Rate or Return Risk	ریسک نرخ بازده
RSAs	Rate Sensitive Assets	دارایی‌های حساس به بهره
RSLs	Rate Sensitive Liabilities	بدهی‌های حساس به بهره
SA	Standardised Approach	رویکرد استاندارد
SMA	Simple moving average	میانگین متحرک ساده
SPV	Special Purpose Approach	شرکت با منظور خاص
VaR	Value at Risk	ارزش در معرض ریسک

فصل اول

غرر در مالی اسلامی

۱. مقدمه

دادوستد یکی از مؤلفه‌های اساسی و یک بخش اجتناب ناپذیر از روابط جوامع انسانی است، دین مبین اسلام به عنوان کاملترین دین الهی، به این نیاز اساسی انسان که ناشی از روابط اجتماعی اوست، توجه کافی مبذول داشته است.

با مروری بر کتب فقهی درمی‌یابیم که همواره در فقه، به عنوان قانون و برنامه زندگی بشر، بابتی به نام معاملات وجود دارد که در کتب فقهی تحت عنوان البیع و مکاسب از آن نام برده شده است. رویکرد دین اسلام در مورد روابط اقتصادی و دادوستدهایی که در دوران قبل از اسلام در بین مردم رایج بوده اغلب به صورت امضایی است. بدین ترتیب در برخی از مواقع، اجازه تداوم روابط اقتصادی به همان صورت پیشین داده شده و در برخی موارد تعدیلات و اصلاحاتی صورت پذیرفته است تا با معیارهای شرع مقدس اسلام تطبیق یابد.

یکی از مهمترین قواعد در باب معاملات و قراردادهای اسلامی، قاعده نفی غرر است. درخصوص غرر تعاریف و تفاسیر متعدد و البته متقارن بسیاری مطرح شده است. مسئله غرر در مبادلات همواره مدنظر فقهای امامیه بوده است به طوری که مسلمانان همواره سعی در اجتناب از مبادلات

غرری داشته‌اند. معامله غرری معامله‌ای است که به نوعی عاقبت و نتیجه آن مبهم باشد و این ابهام سبب ایجاد احتمال زیان در حد غیر متعارف شود. در حقوق اسلامی پرهیز از انجام معاملات غرری مستند به روایات است و نص صریحی در کتاب که بصورت مستقل دلالت بر بطلان آن نماید، وجود ندارد. در ادامه این فصل به بررسی مفهوم غرر، معانی اصطلاحی و مصادیق آن در معاملات پرداخته می‌شود. سپس غرر را به طور اختصار از منظر فقه‌های امامیه بررسی و در ادامه این مهم با استفاده از منابع استنباط فقهی (قرآن، سنت، اجماع و عقل) تشریح می‌شوند. بررسی غرر از منظر حقوقی و عرف، بخش مهم دیگری از این فصل است و نشان می‌دهد که به جز موارد مصرح، تعیین حدود غرر در بسیاری از موارد به عرف واگذار شده است. در نهایت تبیین تمایز و اشتراک میان غرر با غرور، جهل، تدلیس و قمار موجب شناخت بهتر مفهوم غرر خواهد شد که زمینه را برای ورود به بحث ریسک فراهم می‌سازد.

۲. مفهوم غرر

واژه عربی غرر به معنی ریسک، نااطمینانی و مخاطره است. کلمه غرر در زبان عربی معادل ریسک و در معنای ضمنی به معنی تقلب و فریب است. اهل لغت غرر را به معنی خطر، نیرنگ و غفلت آورده‌اند. در معنی اول غرر یعنی شخص، جان یا مالش را در معرض نابودی قرار دهد و در معنی دوم غرر آن چیزی است که دارای ظاهری پسندیده و باطنی ناپسند باشد. براساس همین معنی اخیر است که دنیا متاع غرور نامیده شده است که در سوره‌های آل عمران آیه ۱۸۵ و حدید آیه ۲۰ می‌خوانیم «...وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ».

برخلاف ربا، غرر دارای مفاهیم متعددی است. این واژه در کتب «منتهی الارب»، «اساس اللغه»، «مصباح» و «مجمع البحرين» به معنی خطر تعریف و تفسیر شده است. در «قاموس اللغه»، غرر به معنای فریب‌دادن آمده است.

الزبیدی در «تاج العروس»، غرر را به معنای خطر آورده است. راغب اصفهانی در مفردات راغب، غرر را به معنای خطر می‌داند. ابن اثیر در نهایت، بیع غرری را بیع کالایی می‌داند که ظاهری فریبنده و باطنی مجهول دارد. شیخ مرتضی انصاری در مکاسب، غرر را به معنای مخاطره تفسیر می‌کند. محقق اصفهانی در حاشیه مکاسب، بیان می‌کند که معنای متعددی برای واژه غرر وجود دارد که در عین حال با عنایت به معانی مختلفی که می‌توان از آن استنباط کرد، معنای نزدیک آن «خدعه» و لازم آن «خطر» و مصداق آن چیزی است که ظاهری پسندیده و باطنی ناپسند دارد. ازهری معتقد است که بیع غرر از جمله بیوع مجهوله است که خریدار و فروشنده به باطن آن پی نمی‌برند تا معلوم شود. بیرجندی معتقد است که آنچه پایان و عاقبتش نامعلوم باشد، آن را غرر نامند و در «مغرب» گفته است که غرر خطری باشد که وجود و عدمش مشکوک است. میرفتاح مراغه‌ای در «صحاح اللغه» آورده است که «غَرَّة» به معنای «غفلت» است و «غار» یعنی غافل و «غرر» به معنای خطر است و «تغیر»؛ یعنی شخصی را مغرور کردن.

در فرهنگ‌های زبان فارسی همچون فرهنگ دهخدا، غرر به معنای هلاکت آورده شده است و در فرهنگ معین، غرر به معنای خطر و فریب خوردن آمده است.

اگر چه از این ماده الفاظ متعددی در قالب مصادر مجرد، مانند غراره، غرور و غیر مجرد، مانند تغیر و اغترار و اسم‌های مختلف، مانند غَرَّة (به کسر اول) به معنای غفلت، غَرَّة (به ضمّ اول)، غَرور (به فتح اول)، و غُرور (به ضمّ اول) و الغَرَر و امثال آن ساخته شده است و می‌توان گفت همه آنها بر معنا و مفهوم مشترک مطابقت دارند.

غرر اسم است که از تغیر اخذ شده و تغیر یعنی «در معرض هلاکت و نابودی قرار گرفتن». غرر خود به معنای «خطر» است و خطر هم که خود واژه عربی است به چندین معنا آمده است؛ از جمله «احتمال»، «احتمال ضرر»، «نزدیک به هلاکت»، «اقدام بر عملی که ایمن از ضرر نیست». (امام

خمینی، ۱۳۶۱) یا «آن چه مایه تلف شدن کسی یا چیزی باشد.» (فرهنگ فارسی عمید) و نیز «چیزی که در آن احتمال برتر و یا مساوی نسبت به تلف و نابود شدن وجود داشته باشد» (نراقی، ۱۳۷۵).

برخی واژه شناسان، غرر را با توجه به مبادی آن (غفلت و خدعه و اغفال) تفسیر کرده‌اند و گروهی دیگر، غرر را با لحاظ کردن غایت و نتیجه آن (خطر) معنا نموده‌اند که می‌توان گفت هرکدام از این معانی مستلزم جهل به واقع امر است (نائینی، ۱۳۲۷ق)

جعفری لنگرودی در کتاب ترمینولوژی حقوق در خصوص غرر، عناصر غرر را جهل و احتمال حصول به ضرر از ناحیه جهل عنوان می‌کند. بنابراین اگر کسی اقدام به انعقاد عقدی نماید و جهل به یکی از جهات معامله داشته باشد و از ناحیه آن جهل برای او احتمال حصول ضرری در بین باشد، آن را عقد غرری گویند و باطل است ولی اگر احتمال ضرر منتفی باشد، صرف آن جهل، صدمه‌ای به عقد نمی‌زند.

امام خمینی (ره) در البیع، نیز معنای غرر را «خدعه» می‌داند و معتقد است سایر معانی نظیر «آنچه ظاهری فریبنده و باطنی مجهول دارد»، «آنچه مورد اعتماد و تعهد نیست»، «آنچه انسان از ضرر آن ایمن نیست»، «آنچه انسان را در معرض هلاک قرار می‌دهد» و «جهالت» که از طرف فقها مطرح شده دارای معنای خدعه است.

محقق خوئی در مصباح الفقاهه، معتقد است که غرر از غرّ گاهی متعدی است که به معنای خدعه و غفلت است و گاهی لازم به معنای خطر می‌باشد. محقق نراقی معتقد است که غرر اسم مصدر تغییر به معنای «در معرض هلاک قرار دادن» است و بنابراین غرر به معنای «چیزی که خطر دارد» خواهد بود.

مبنای اصلی استنباط فقهی غرر نهفته در حدیث نبوی «نهی النبى عن (بیع) الغرر» به معنی «پیامبر از بیع غرری نهی کردند» می‌باشد. این قاعده مورد اتفاق فقهای شیعه و اهل سنت است. به طوریکه امام خمینی (ره)

می‌فرمایند: «چنانچه حکایت شده، شیعه و سنت بر این حدیث نبوی استناد می‌کنند و آن از طرق متعدد در وسائل و مستدرک الوسائل نقل شده است و اشکالی در استناد به آن نیست». همچنین مرحوم نائینی درخصوص این حدیث بیان می‌دارد: «این حدیث گرچه مرسل است لکن تلقی به قبول شده است، اصحاب بر آن اعتماد کرده‌اند، بلکه آن از مسلمات بین امت اسلامی است، چرا که این حدیث از جمله قضایایی است که از طریق عباد بن صامت نقل شده است و او از بهترین صحابه است». موسویان در ابزارهای مالی اسلامی (صکوک)، بیان می‌کند: «به نظر می‌رسد با توجه به معنای واژه غرر یعنی خطر و با توجه به نوع اضافه بیع به غرر که بیان کردیم از باب اضافه موصوف به صفت است و با توجه به نکته‌ای که مرحوم نائینی در بعید بودن حرمت ذاتی بیع غرری مطرح کردند، حق با مشهور فقها است و حدیث در مقام ارشاد به فساد معامله غرری است».

درخصوص فلسفه حکم قاعده نفی غرر در فقه اسلامی نظرات و نوشته‌های متعددی را می‌توان یافت. به طور عمده دو اصل دارا شدن بلاجهت و جلوگیری از ضرر و نیز اصل اتقان در عمل و جلوگیری از نزاع را به عنوان مبنای قاعده غرر بیان می‌کنند.

درخصوص اصل دارا شدن بلاجهت و جلوگیری از ضرر باید گفت که حقوق اسلامی با مفهوم استفاده نامشروع و دارا شدن بلاجهت بیگانه نیست و فقهای اسلامی درباره آن مطالب بسیاری را منتشر کرده‌اند. در سوره مبارکه نساء آیه ۲۹، به صورت کلی به موضوع اشاراتی شده است و اکثر مفسران معاملات غرری را از جمله مصادیق بارز باطل (اکل مال به باطل) می‌دانند.

استیفای نامشروع و دارا شدن بدون جهت به ضرر و ظلم منتهی می‌شود. زیرا نتیجه معامله که همان دارا شدن شیء معامل ثمن است، در معامله غرری حاصل نمی‌شود و این امر موجب می‌شود که یکی از طرفین بدون جهت، بیش از استحقاق خود مالک می‌شود و دیگری بدون جهت و بدون عوض، مالی را از دست می‌دهد و این ضرر است و ضرر در اسلام

ممنوع است (لاضرر و لااضرار فی الاسلام). به همین دلیل معامله غرری از نظر اسلام مشروع نمی‌باشد.

اصول دیگر همانا اصل اتقان در عمل و جلوگیری از نزاع است. محقق داماد (۱۳۷۰ ق) آن را از جمله اصولی می‌داند که برای منع معاملات غرری مدنظر قرار می‌گیرد. این امر بدین معنی است که افراد باید همواره معاملات و عقود بین خود را محکم و بی‌خلل پدید آورند و از سهل‌انگاری و سست‌بنیادی در کارها اجتناب نمایند. زیرا سهل‌انگاری در قراردادها و روابط تجاری به غرر و احتمال خطر منجر می‌شود و یکی از حکمت‌های منع معامله غرری با توجه به اصل مذکور، جلوگیری از مسامحه‌هایی است که به غرر می‌انجامد. به عنوان نمونه مراغه‌ای (۱۳۹۷ ق) در عناوین بیان می‌دارد: «از روش شارع استنباط می‌شود که بنای شرع بر از بین بردن اختلاف و منازعه و قطع تجاذب میان مردم است و بدون شک غرر از اموری است که موجب اختلاف و مشاجره می‌شود. پس روش حکیمانه اقتضا می‌کند که ریشه این نزاع از بین برود». بنابراین فقهای اسلامی، پرهیز از نزاع را به عنوان یکی از حکمت‌های وضع قاعده غرر می‌دانند (مصباحی مقدم و گنجی، ۱۳۸۶).

۳. معانی اصطلاحی و مصادیق غرر

پس از تشریح معنای لغوی غرر نوبت به بیان اصطلاحی غرر می‌رسد. در لسان العرب روایتی از امام علی علیه السلام نقل شده است که حضرت در معنای غرر فرموده است: «انه عمل ما لایؤمن معه من الضرر»^۱. شهید اول در قواعد می‌نویسد: «غرر از نظر شرع، جهل در خصوص رسیدن شیء به دست منتقل الیه است. از این روی، اگر حصول چیزی که مجهول است، معلوم باشد و یا فقط صفت آن مجهول باشد، غرری نخواهد بود. سعدی ابوجیب در القاموس الفقهی مطرح می‌کند: «بیع غرری از نظر حنفیه، شافعیه، حنابله، زیدیه و اباضیه عبارت است از «بیع چیزی که وجود و عدم آن دانسته نمی‌شود و یا از نظر کمیت (قلّت و کثرت) مجهول است و یا قدرت بر تسلیم

آن وجود ندارد». در «بحر الزّخار» آمده است که «معنای غرر عبارت است از تردّد در وجود مبیع، یا تردّد در امکان قبض آن، مانند پرنده در هوا، و بیع غرر عبارت است از تردّد و شک نسبت به حصول مبیع و عدم حصول آن بدون هیچ ترجیحی».

بسیاری از فقها معتقدند که معامله‌ای که در آن خطر باشد، معامله غرری محسوب می‌شود و خطر هم عبارت است از احتمال ضرری که از نظر عقلاً قابل اجتناب است، نه احتمال ضعیفی که عرف توجهی به آن ندارد و احتمال مؤثر در تحقق بیع غرری از چند امر ناشی می‌شود:

۱. این احتمال، از عدم اعتماد و اطمینان به وجود مال و امثال آن ناشی می‌شود.

۲. این احتمال ضرر، از عدم وثوق به امکان تسلیم یا تسلّم و قبض مبیع به وجود می‌آید، اگر چه مبیع، معلوم الوجود است.

۳. این احتمال، ناشی از عدم اعتماد و اطمینان در مورد قابلیت آن شیء به جهت معاوضه در مقابل عوض است که در نتیجه جهل نسبت به مقداریا جنس یا وصف آن به وجود می‌آید (مراغه‌ای، ۱۴۱۸ ق).

همچنین برخی دیگر از فقیهان معتقدند که بیع غرر عبارت از این است که یکی از عوضین در خطر باشد؛ یعنی در شُرف نابودی، تباهی و تلف باشد (نراقی، ۱۳۷۵).

محمد بن حمزه طوسی در کتاب «الوسیله الی نیل الفضیله»، بیع غرری را این طور تعریف کرده است: «غرر آن است که تحت ضابطه‌ای نباشد و یا مقدار دقیق قابل محاسبه نباشد، یا این که قبل از تسلیم از تلف آن ایمن نباشند».

مرحوم صاحب جواهر در معنای غرر می‌نویسد: «غرری که از آن نهی شده است؛ یعنی خطر ناشی از جهل به صفات و مقدار مبیع، نه مطلق خطر؛ زیرا در بیع کالای غایب ضرورتاً خطر حاصل می‌شود و حال آن که بیع کالای غایب جایز است و یا در بیع سردرختی و محصولات زراعتی، مادامی

که چیده و درو نشده باشند، غالباً خطر وجود دارد، اما بیع آن‌ها صحیح و معتبر است. بنابراین، مراد از غرر، مطلق خطر نیست» (نجفی، ۱۴۰۰ق). این درحالی است که مرحوم شیخ انصاری در کتاب مکاسب، در ردّ کلام صاحب جواهر می‌گوید: «خطر ناشی از جهل به حصول مبیع به دست منتقل الیه، به مراتب مهم‌تر از جهل به صفات مبیع است؛ لذا وجهی ندارد که کلام اهل لغت را به خطر ناشی از جهل به صفات و مقدار مبیع برگردانیم. هم‌چنین مشهور است که فقهای امامیه دو مثال معروف «ماهی در آب» و «پرندۀ در هوا» را برای مورد عجز از تسلیم مبیع، مطرح کرده‌اند، نه جایی که صفات و مقدار مبیع مجهول باشد».

حضرت امام خمینی (ره) در کتاب البیع ضمن نقل کلام شیخ انصاری آن را نقد کرده، می‌فرماید: «کلمات شیخ و غیر او درباره غرر مضطرب است، بعضاً جازم‌اند بر این که غرر به معنای جهالت است، و در جای دیگر غرر را به معنای خطر یا اقدام بر عملی که ایمن از ضرر نیست آورده‌اند و حال آن که در هیچ یک از کتب لغوی، غرر را به معنای جهالت تعریف و تفسیر نکرده‌اند؛ زیرا عناوین ذکر شده و تعاریف آورده شده در کتب لغت - حتی غفلت - غیر از عنوان جهالت است و شگفتا از شیخ انصاری که بیان داشته است: و بالجمله، فالکُلُّ متفقون علی اخذ الجهالة فی معنی الغرر...؛ یعنی این که همه علما متفق‌اند که در معنای غرر جهالت نهفته است» (امام خمینی، ۱۳۶۱).

بنابراین در خصوص اصطلاح فقهی عقد غرری می‌توان گفت: عقدی است که وضعیت و شرایط انعقاد آن ناشی از جهل در اصل وجود مورد معامله (مبیع و ثمن) و یا جهل به صفات و یا شک و تردید نسبت به حصول آن است که موجب خطر مالی در معامله است. درحقیقت عقد یا معامله غرری، عقدی است که به جهتی از جهات، نتیجه و پایان آن برای طرفین معامله یا یکی از آن‌ها مجهول باشد و در نتیجه احتمال ضرر و زیان وجود داشته باشد؛ به عبارت دیگر، معامله غرری، قرارداد و عقدی است که وضعیت و شرایط انعقاد آن برای

یک یا دو طرف قرارداد زیان مالی به دنبال داشته و سبب ایجاد اختلاف و کشمکش بین آن‌ها خواهد شد (رفیعی، ۱۳۷۸).

از تعاریف اصطلاحی متعدد و گوناگونی که برای غرر و عقد غرری بیان شده، می‌توان مهمترین موارد غرر را استنباط کرد که عبارتند از:

✓ موردی که اطمینانی به اصل وجود مبیع نیست؛ به عبارت دیگر، نسبت به وجود مبیع تردید و جهل وجود دارد؛ یعنی احتمال موجدِ خطر و غرر، ناشی از عدم اطمینان به وجود مال است، مانند حمل حیوانات و میوه درختان قبل از چیدن؛ معامله چنین کالاهایی غرری است، چون ممکن است هرگز به وجود نیایند.

✓ موردی که تسلیم یا تسلّم مبیع قطعی نباشد، هر چند به وجود مبیع علم داشته باشم، مانند فروختن ماهیان دریا، پرندگان هوا و امثال آن‌ها.

✓ موردی که به قابلیت شیء جهت معامله اطمینان و اعتماد وجود ندارد، اگرچه مورد معامله موجود، و قدرت بر تسلیم و تسلّم آن وجود دارد. البته این احتمال از عدم اعتماد و اطمینان در نتیجه جهل به مقدار یا جنس یا وصف مبیع یا ثمن به وجود می‌آید، مانند خرید و فروش محموله‌ای، بدون تعیین جنس یا وصف یا کمیت آن و یا انعقاد قراردادی که موضوع آن، وسیله نقلیه باشد، بدون تعیین وصف، مدل و سایر مشخصات اساسی آن.

در ادامه به توضیح تفصیلی درخصوص هر کدام از مصادیق غرر شامل عدم وجود یا قدرت در تسلیم مبیع، عدم تقارن اطلاعاتی، حيله و کم‌فروشی، ابهام و پیچیدگی و قمار-میسر اشاره می‌شود.

۳-۱. خطر عدم وجود یکی از عوضین

در برخی از معاملات، احتمال این وجود دارد که یکی از عوضین وجود نداشته و طرف‌های قرارداد بر سر موضوعی معامله می‌کنند که خطر نبود آن وجود ندارد. برای مثال فروش حمل حیوانی که هنوز حامله نیست از مصادیق اینگونه قراردادهای غرری است. شاید تصور شود که جواز مواردی

چون ببع سلف با این مورد ناسازگار است. در پاسخ باید گفت که منظور از شرایط ابهام یعنی عدم وجود احتمال عرفی برای ظهور یا بقاء مال در زمان تحویل است. یعنی عرف معمولاً به بقاء مال تا زمان تحویل اطمینان ندارند.

۳-۲. خطر عدم قدرت بر تسلیم عوضین

همچنین گاهی اوقات در معاملات شریعی بوجود می‌آید که قدرت در تسلیم یکی از عوضین نیست. به عبارت دیگر در این حالت تسلیم یا دریافت مبیع قطعی نیست هرچند به وجود مبیع در هنگام تحویل علم داشته باشیم، که در نتیجه خرید و فروش آن دارای غرر است. بسیاری از علما مثال، «فروش پرنده در هوا»، «ماهی در آب» و «گوساله در شکم مادر»، «شیر در پستان و پشم در پشت گوسفندان» را نمونه‌هایی از معاملات غرری ناشی از نااطمینانی در نوع و تحویل موضوع مورد معامله یا قدرت در تسلیم عوضین قرارداد عنوان می‌کنند. مشهور فقیهان معتقدند که قدرت بر تسلیم عوضین معامله، شرط صحت ببع است و شیخ انصاری در کتاب مکاسب بر این مطلب، ادعای اجماع می‌کند (شیخ انصاری، ۱۴۱۸: ۱۸۵) و فقط عده کمی مانند آیت الله خوئی این شرط را لازم نمی‌دانند (خوئی، ۱۳۷۷، ج ۵: ۲۶۷). بیشتر فقها به حدیث و قاعده نفی غرر استناد می‌کنند و امام خمینی (ره)، حکم مشهور را قبول دارند اما در مقام استدلال، استناد به قاعده را نمی‌پذیرند (امام خمینی، ۱۳۶۳، ج ۳: ۲۰۷).

۳-۳. خطر عدم اطلاع از ارزش عوضین

در نظام مالی اسلامی، اطلاعات نقش اساسی ایفا می‌کند. فقدان اطلاعات برای هریک از طرفین قرارداد می‌تواند به علت اقدام عمدی طرف مقابل و یا به علت انعقاد قرارداد در شرایط عدم اطمینان باشد. در هر دو حالت انعقاد قرارداد ممنوع است. اسلام بر حمایت از گروهی که از لحاظ دسترسی به

اطلاعات در وضعیت ضعیف‌تری قرار دارند، تأکید می‌کند و در بسیاری از مواقع برای آنان حق فسخ لحاظ می‌نماید.

عدم تقارن اطلاعاتی در قراردادها می‌تواند دربرگیرنده زوایای مختلفی از ابعاد موضوع مورد معامله باشد. بدین ترتیب در صورتیکه موضوع مورد قرارداد از حیث جنس، کیفیت و کمیت مجهول باشد، ارزش مالی آن مجهول بوده و در نتیجه قیمت آن نیز نامشخص و غرری است. برای مثال فروش نصف محصول یک باغ که از جهات جنس، کیفیت و کمیت مجهول است. مشهور فقیهان معتقدند که علم تفصیلی متعاقدين به مقدار و کیفیت عوضین، شرط صحت بیع است. افزون بر این مطلب، ادعای اجماع و اتفاق شده است (شیخ انصاری، ۱۴۱۸: ۱۹۰ و امام خمینی (ره)، ۱۳۶۳: ۲۴۳).

برای نمونه پیامبر تلقی رکبان را ممنوع اعلام می‌کنند. بدین معنی که نباید اشخاص قبل از رسیدن کاروان به شهر به منظور خرید کالاهایشان از شهر خارج شوند تا از عدم آگاهی فروشندگان از قیمت کالا در شهر سوء استفاده کرده و کالاهای آنها را به قیمت نازلی خریداری کنند تا در شهر گران تر بفروشند. همچنین نچسب نیز حرام اعلام شده به این معنی که نباید به منظور تحریک دیگری به خرید کالا، شخص دیگری هنگام مراجعه مشتری به دروغ خود را مشتری وانمود کند و موجب بالا رفتن قیمت شود.

۴-۳. خطر عدم اطلاع از خصوصیات و شرایط معامله

ابهام از جمله عوامل مهم بروز غرر در معاملات است. به طوریکه گاهی عوضین از حیث وجود، قدرت در تسلیم و مالیت روشن هستند ولیکن خصوصیات و شرایط معامله به گونه‌ای است که پرداخت عوض با شرایط آن معامله، غرری است. برای مثال فروش کالا به شرط اینکه هر زمان بایع یا مشتری بخواهد بتواند معامله را فسخ کند، یا فروش کالا به شرط اینکه مشتری در هر زمان یا در هر مکانی که خواست قیمت کالا را بپردازد، غرری است. چون در همه این موارد به گونه‌ای به خطر در عوضین از حیث اصل

وجود، تزلزل در مالکیت و مقدار مالیت بر می‌گردد و مشمول حدیث نفی غرر است (موسویان، ۱۳۸۸). در واقع این موردی است که اوصاف مورد معامله که در تقاضا و قیمت کالا مؤثر است، مبهم باشد. اگرچه مورد معامله موجود و قدرت بر تسلیم و دریافت آن وجود داشته باشد. مانند خرید و فروش کالایی که ویژگی‌های جنس یا اوصاف آن مجهول باشد یا فروش خانه، بدون تعیین دقیق مکان، ابعاد ساختمان، مقدار زیربنا و سایر مشخصات مؤثر در قیمت، درحالی که به وجود خانه و امکان تسلیم آن در زمان تحویل اطمینان وجود دارد.

همچنین پیچیدگی زیاد در قراردادهای نیز می‌تواند از عوامل بروز غرر در معاملات باشد. قراردادهای وابسته به هم در قوانین شرعی مجاز نیست. به عنوان مثال با توجه به برخی از احادیث، ترکیب دو قرارداد فروش در یک قرارداد مجاز نیست که برای نمونه می‌توان به فروش کالایی به دو قیمت متفاوت نقد و نسبه اشاره کرد، درحالی‌که در نهایت نوع آن در عقد مشخص نباشد (عبیدالله، ۲۰۰۶ م). وجود قراردادهایی نظیر اجاره به شرط تملیک، سلف موازی و استصناع موازی نشان دهنده آن است که در مالی اسلامی قراردادهای بایستی با ماهیت مشخص از یکدیگر منعقد شوند.

۴. غرر از منظر فقهای امامیه

مدرک اصلی قاعده نفی غرر، حدیث معروف «نهی النبی عن بیع الغرر» است. امام خمینی (ره) در بحث «اعتبار قدرت بر تحویل عوضین در خرید و فروش» از شیخ انصاری نقل می‌کنند: «ظاهر نظر فقیهان شیعه این است که آنان به اتفاق برای استدلال قاعده به این روایت استناد می‌کنند» (شیخ انصاری، ۱۴۱۸: ۱۸۵). فقهای امامیه تعاریف متعددی را درخصوص غرر مطرح کرده‌اند که این اختلاف ناشی از اختلاف نظر آنان درخصوص ماهیت غرر است.

روایت مذکور، در کتاب وسائل الشیعه (حرعاملی، ۱۹۸۳: باب ۴۰، ح ۳) و مستدرک الوسائل (طبرسی، ۱۴۰۸: کتاب تجارت، باب ۳۱، ح ۱) با سندهای متعدد نقل شده است، به طوریکه محقق نائینی آن را از مسلمات امت اسلامی دانسته است (امام خمینی، ۱۳۶۳: ج ۲۰۴، ص ۳).

مرحوم صاحب جواهر در معنای غرر می‌نویسد: «غرری که از آن نهی شده است به معنای خطر ناشی از جهل به مقدار و صفات مبیع است، نه مطلق خطر، زیرا در بیع کالای غایب ضرورتاً خطر حاصل می‌شود و حال آنکه بیع کالای غایب جایز است نظیر بیع سر درختی ... بنابراین مراد از غرر، مطلق خطر نیست (نجفی، ۱۴۰۰: ج ۲۲، ص ۳۸۸).

امام خمینی (ره) در بحث بیمه بعد از مطرح کردن روایت معروف «نهی النبى عن بیع الغرر» می‌فرمایند: «روایاتی از ائمه معصومین رسیده که مؤید مضمون حدیث نبوی می‌باشند». به طور نمونه می‌توان به روایات زیر اشاره کرد. امام صادق (ع) از پدران نشان نقل می‌کند: اگر کسی داد و ستدی انجام دهد که زمان تحویل جنس، مشخص نباشد یا بهای آن معلوم نباشد، آن بیع، داد و ستد درستی نخواهد بود (مستدرک الوسائل، ج ۱۳: ۲۴۲). همچنین در حدیثی دیگر از امام علی (ع) در مورد مردی که کالایی را به یک دینار منهای یک درهم تا مدتی می‌خرد سؤال کردند، حضرت فرمودند: معامله فاسد است چرا که ممکن است تا آن روز (سررسید) ارزش هر دینار یک درهم شود (شیخ حر عاملی، ج ۱۸: ۸۰).

از دیدگاه شهید اول، مهمترین مواردی که سبب ایجاد غرر در معامله می‌شوند به شرح زیر است:

- از جهت وجود مبیع، مانند حیوان گریزپا و فراری
- از جهت حصول مبیع، مانند پرنده در هوا
- از جهت جنس مبیع، مشخص نبودن جنس کالا
- از جهت نوع مبیع، فروش حیوانی از مجموعه‌ای از حیوانات
- از جهت مقدار مبیع، معلوم نبودن مقدار کالا

- از جهت تعیین مبیع، یک لباس از دو لباس مختلف
- از جهت بقای مبیع، مانند میوه در حال شکوفه زدن (شهید اول، ۱۳۰۸: ۲۵۳)

محقق مراغی در العناوین الفقهیة، در خصوص حوزه قلمرو قاعده غرر می‌گوید: «نتیجه اینکه، هر آنچه که در آن خطر است داخل در معامله غرری است و خطر عبارت است از احتمال خسارتی که عقلاً از آن اجتناب می‌کنند (نه احتمال ضعیفی که مردم به آن اعتنا نمی‌کنند) و این احتمال خسارت گاهی ناشی از عدم اعتماد و اطمینان به وجود مال، گاهی ناشی از عدم اعتماد به امکان تسلیم و تسلّم (قبض و اقباض) مال و گاهی ناشی از عدم اعتماد به قابلیت مال برای معاوضه در مقابل عوض خاص است که خود ناشی از جهل به مقدار، جنس یا وصف مال است» (مراغی، ج ۲: ۸۰).

همچنین مهمترین مواردی که در عوائد الایام نراقی به عنوان مصادیق غرر دانسته شده‌اند، عبارتند از:

- خطر به اعتبار عدم اطمینان از نظر وجود مورد معامله، نظیر فروش جنین حیوان
- خطر به اعتبار عدم اطمینان به امکان تسلیم مورد معامله، نظیر فروش پرنده در هوا یا ماهی در دریا
- خطر به اعتبار جهل به مقدار، جنس و یا وصف مورد معامله (نراقی، ۱۳۷۵: ۸۹)

شیخ صدوق در معانی الاخبار از طریق ابی عبید قاسم بن سلام، روایتی طولانی از پیامبر (ص) نقل می‌کند که حضرت از معاملات مختلفی مانند منابذه، ملامسه، حصاء، محافله، مزابنه، مخابره و مخاضره، نهی کردند. شیخ صدوق بعد از توضیح هر یک از این معاملات می‌گوید: «این معاملات در زمان جاهلیت بین مردم رایج بوده است و از طریق آنها معامله می‌کردند تا اینکه رسول خدا (ص) از آنها نهی کرد چرا که همه آنها غرری هستند. پیامبر

از بیع حبل الحبله نیز نهی کردند، سپس تعلیل می‌کند که این هم به خاطر غرر است».

همچنین مراغه‌ای دیگر فقیه شیعه مصادیق غرر را به طور خلاصه مشتمل بر موارد زیر می‌داند:

- جهالت نسبت به اوصاف مبیع از جهت کیفیت و کمیت
- عدم اطمینان به وجود مبیع
- عدم اطمینان به قدرت تسلیم مبیع (مراغه‌ای، ۱۴۱۸، ۲۶۹)

به طور تفصیلی، مشهور فقیهان معتقدند که علم به اوصاف مبیع از جهت کیفیت و کمیت، شرط صحت بیع است. افزون بر این مطلب، ادعای اجماع و اتفاق شده است (شیخ انصاری، ۱۴۱۸: ۱۹۰-۱۸۹ و امام خمینی، ۱۳۶۳: ۲۳۷ و ۲۴۳).

همچنین فقهای شیعه معتقدند، قدرت در تحویل مبیع و عوضین، شرط صحت بیع است و نبود آن سبب بروز غرر در معامله می‌شود. شیخ انصاری در کتاب مکاسب خود بر این مطلب ادعای اجماع می‌کند (شیخ انصاری، ۱۴۱۸: ۱۸۵) و فقط عده کمی از آنان مانند آیت‌اله.. خوبی این شرط را لازم نمی‌دانند (خویی، ۱۳۷۷، ج ۵: ۲۶۷). امام خمینی (ره)، حکم مشهور را قبول دارند اما در مقام استدلال، استناد به قاعده را نمی‌پذیرند (امام خمینی، ۱۳۶۳، ج ۳: ۲۰۷).

در واقع در معاملاتی که در راستای پوشش ریسک صورت می‌گیرد، لازم نیست طرفین حائز شرط «علم تفصیلی به عوضین» و «قدرت بر تسلیم عوضین» باشند، بلکه طبق نظر امام خمینی (ره)، آنچه مهم است این است که معلومیت عرفی برای نفی غرر کفایت می‌کند؛ اگرچه علم به تمام جهات تعلق نگرفته باشد (بهاروندی، ۱۳۸۸).

مرحوم شهید در غایه المراد می‌گوید: «غرر آن احتمال خسارتی است که عرف از آن خودداری می‌کند، به طوریکه اگر خودداری نکنند بر آن توییح می‌شود»

همچنین امام خمینی (ره) در جواب شبهه غرری بودن عقد بیمه می‌فرماید: «در بیمه غرر به معنای شمرده شده، وجود ندارد، مخاطره‌ای برای دو طرف نیست، بیمه‌گر و بیمه‌گذار هر دو با توجه و بر مبنای حساب احتمالات، عقد بیمه را منعقد می‌کنند و این اندازه ابهام میزان خسارت وارده، زیانی را به درستی عقد بیمه نمی‌زند. زیرا این نوع خسارت و بیش‌ترین میزان تأمین آن و حدود و مشخصات دیگر، معین و مورد توافق دو طرف قرار گرفته است».

در واقع به اعتقاد قالب فقهای که در خصوص غرر و حدیث مذکور مباحثی مطرح نمودند، «عرف» معیار تعیین‌کننده غرری یا غیر غرری بودن معاملات است. اگر میزان خطر و احتمال خسارت به اندازه‌ای باشد که عرف وقتی متوجه شود، ترتیب اثر نمی‌دهد، چنین خطری غرر به حساب نمی‌آید و باعث ابطال قرارداد نمی‌شود. اما اگر خطر به حدی باشد که عرف آن را خطری با اهمیت دانسته و از آن اجتناب کند، چنین خطری غرر بوده و موجب بطلان معامله می‌شود (موسویان، ۱۳۸۸).

در پایان باید گفت که فقها در اصل این قاعده که معاملات غرری باطل است، اختلاف نظر ندارند ولی در تعیین مصداق با اختلاف نظر مواجه می‌شوند. البته برخی از فقها سعی بر یافتن ضابطه عرفی در موضوع یافتن غرر کم و زیاد نموده‌اند. غرر به عقیده آنها باید به اندازه‌ای باشد که موجب زیان شود و این مفهوم با مراجعه به عرف مشخص می‌شود و اختلاف فقها بیشتر در فهم از عرف است (حسینی العاملی، ۱۴۱۸). بعضی از علمای حقوق نیز نسبی بودن غرر را از محسنات فقه اسلامی برشمرده و می‌گویند چنین موضوعاتی باعث پویایی فقه می‌شود زیرا مفهوم غرر و میزان آن در معاملات از حیث زیادی و کمی بسته به زمان و مکان انجام معامله متفاوت است و نهی از معاملات غرری با این بیان، در هر زمان و مکانی معنی خاص خود را خواهد داشت که جوابگوی نیاز همان زمان یا همان مکان می‌باشد (الضریب، ۱۴۱۰).

۵. غرر از منظر فقهای اهل سنت

بررسی مفهوم غرر و تشریح زوایای آن در فقه اهل سنت نیز دارای تشابهات ساختاری متعددی با فقه اهل تشیع است. در هر دو مذهب، حدیث نبوی مشهور و فقهای مذاهب در صحت آن متفق القول هستند. اگرچه از منظر برخی ابعاد فقهی بایکدیگر متفاوتند. در ادامه به تشریح عقاید برخی علمای اهل تسنن در خصوص غرر می‌پردازیم.

سرخسی، از علمای مذهب حنفی، در جلد سیزدهم کتاب «المبسوط» غرر را به عنوان معامله‌ای تعریف می‌کند که نتیجه آن مخفی و نامشخص باشد. فقهای مالکی نسبت به سایر فقهای اهل سنت، بیشترین بحث را در مورد غرر داشته‌اند. برخی از آنها باب ویژه‌ای را به غرر اختصاص داده‌اند (نظیر الصدیق محمدالأمین الضریح، الغرر و اثره فی العقود، ص ۷۱). با توجه به تنوع تقسیم‌بندی غرر در آثار فقهی اهل سنت، به طور مختصر به گزیده‌ای از آنها اشاره می‌نماییم.

باجی در جلد پنجم کتاب «المنتقى شرح موطأ الامام مالک» غرر متعلق به مبیع را در سه بخش مطرح می‌کند:

۱. از جهت عقد، مانند انجام دو معامله در یک معامله، یا بیع حصات و امثال آن.

۲. از جهت مدت؛ به این معنا که مدت در معامله، مجهول و یا بعید است، مانند خرید و فروش کالا بدون تعیین زمان انتقال و تسلیم به خریدار، و یا توقف انتقال بر مرگ فروشنده.

۳. از جهت عوض؛ بدین صورت که مبیع یا ثمن در هنگام قرارداد مجهول باشد، مانند خرید و فروش حمل در حیوانات، هم‌چنین جهل نسبت به ثمن، مانند فروش کالا بدون ذکر قیمت، یا قیمتی که باید برای آن پرداخت شود و یا این که فروشنده قدرت بر تسلیم مبیع نداشته باشد، مانند حیوان فراری (باجی، ص ۴۱ و ۴۲)

ابن رشد دیگر فقیه مالکی در جلد دوم کتاب «المقدمات الممهدات» غرر را به سه بخش به شرح زیر می‌داند:

۱. غرر در عقد، مانند انجام دو معامله در یک معامله، یا بیع حصات و امثال آن .

۲. غرر در یکی از عوضین که از جهل به صفت مورد معامله و یا جهل به مقدار مبیع و یا ثمن ناشی می‌شود .

۳. غرر در مدت مربوط به عوضین یا یکی از آن‌ها، مانند معامله سلف که پرداخت ثمن آن وابسته به آمدن یا مرگ شخصی باشد (ابن رشد، ص ۷۳).
از نظر قرافی در جلد سوم کتاب «الفروق»، غرر را مشتمل بر هفت جزء عنوان می‌کند:

۱. وجود، مانند حیوان فراری قبل از گریختن .
 ۲. حصول، اگرچه علم به وجود آن باشد، مانند پرنده در هوا .
 ۳. جنس، مانند فروش کالایی که جنس آن تعیین نشود .
 ۴. نوع، مانند فروش حیوانی که معین نباشد .
 ۵. مقدار، مانند فروش (زمین) تا محل رسیدن پرتاب سنگ .
 ۶. تعیین، مانند فروش یک دست لباس از میان دو دست لباس مختلف .
 ۷. بقا، مانند فروش میوه قبل از شکوفه زدن و رسیدن (القرافی، ص ۲۷۱).
- ابن جوزی یکی دیگر از علمای مشهور مالکی ده مورد زیر را به عنوان موارد غرر بیان می‌کند:

- دشواری یا عدم امکان تصرف و مالکیت در موضوع معامله توسط خریدار، نظیر فروش حیوان فراری یا فروش حیوان درون شکم مادرش به طوری که مادرش جزئی از معامله نباشد.
- جهل در خصوص قیمت یا موضوع مورد معامله، نظیر اینکه فروشنده به خریدار بگوید: «شی مجهول در کیسه‌ام را به تو می‌فروشم».
- جهل در خصوص خصوصیات قیمت یا موضوع مورد معامله، همچون فروش کالایی که بدون توصیف فروشنده و بررسی خریدار صورت